

PRINCIPI
—ȘI—
SCRIITORI
ÎN ROMA
ANTICĂ

Alexandra Ciocârlie a absolvit Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București, Secția de limbi clasice), și este doctor în filologie cu distincția *summa cum laude*. În prezent este cercetătoare la Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu“. A predat cursuri de literatură latină și literatură comparată la Universitatea din București și la Institutul de Teologie Romano-Catolică „Sfânta Tereza“ din București. A urmat studii aprofundate la Universitatea „Michel de Montaigne“ din Bordeaux. A beneficiat de mai multe burse de studiu: „New Europe College“; „Vasile Pârvan“ la Accademia di Romania din Roma; „Petre Țuțea“; bursă postdoctorală a Academiei Române. A publicat volumele *Iuvenal*, 2002 (premiul pentru debut al Uniunii Scriitorilor din România și premiul pentru debut al revistei *România literară*); *Și totuși, clasicii...*, 2007 (nominalizare la Premiul Național pentru Arte, secțiunea literatură, și la Premiul pentru critică și istorie literară al Uniunii Scriitorilor din România); *Cartagina în literatura latină*, 2010 (premiul „Petru Creția“ pentru filologie clasică, acordat de Muzeul Național al Literaturii Române); *Ecouri ale clasicismului greco-latin în literatura română*, 2013; *În dialog cu anticii*, 2014; *În oglinda Antichității: scriitorii români și cultura greco-latină*, 2016.

ALEXANDRA
CIOCÂRLIE

PRINCIPI
— ȘI —
SCRIITORI
ÎN ROMA
ANTICĂ

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Georgeta-Anca Ionescu
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Corina Roncea, Veronica Dinu

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava

© HUMANITAS, 2021

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Ciocârlie, Alexandra
Principii și scriitori în Roma antică / Alexandra Ciocârlie. –
București: Humanitas, 2021
ISBN 978-973-50-7226-1
82.09

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Cuprins

<i>Argument</i>	7
Cuvintele împotriva armelor (Cicero)	15
Actualitate și poezie (Vergiliu)	26
Între Mecena și Augustus (Horațiu)	44
„Nu-i pentru tine să cânți dintr-un corn niște fapte de arme“ (Propertiu)	71
Între nepăsare și servilism (Ovidiu)	89
Condamnați la tăcere (Cornelius Gallus, Cremutius Cordus)	114
Un filozof la Curte (Seneca)	126
Două feluri de a muri (Lucan, Petroniu)	162
Între camaraderie și venerație (Pliniu cel Bătrân)	171
Sub patru împărați (Marțial)	186
Un exil fără urme (Iuvenal)	202
Între „trufia care îndârjește“ și „slugărnicia care înjosește“ (Tacit)	233
Un demnitar timid (Pliniu cel Tânăr)	250

Argument

Primii împărați ai Romei și-au impus treptat autoritatea, căutând inițial să-și câștige susținători printre intelectualii de vază, pentru ca ulterior, după consolidarea puterii, să neglijeze o astfel de asociere prestigioasă. Fascinați de cultură până la a se manifesta ei înșiși drept artiști, ca Nero și Hadrian, sau dimpotrivă, mai interesați de cuceririle militare decât de cele ale spiritului, ca Vespasian și Traian, aceștia au avut atitudini diferite față de scriitorii în funcție de temperamentul ori de intențiile lor politice. În efortul de a legitima principatul, Augustus s-a străduit, prin mijlocirea lui Mecena, să-i atragă de partea sa pe Vergiliu, Horațiu ori Propertiu, inițial cu simpatii republicane, chiar participanți la lupta de la Philippi în tabăra lui Brutus, ca Horațiu. Ulterior, după stabilizarea noului regim, au avut loc acțiuni fățișe împotriva cărturarilor, potențial subversivi prin independența de cuget. Astfel de persecuții au culminat cu infamiile lui Nero, care i-a silit să se sinucidă pe Seneca, Lucan și Petroniu, ori ale lui Domițian, care i-a tolerat pe poeții de curte servili ca Marțial, însă i-a trimis la moarte pe Arulenus Rusticus și Herennius Senecio, biografii contestatarilor stoici Thrasea Paetus și Helvidius Priscus, și i-a redus la tăcere pe Tacit și Pliniu cel Tânăr, martori neputincioși în senat ai abuzurilor comise de suveran. Alți cârmuitori au menținut o neutralitate indiferentă față de literați: e cazul lui Traian, nu foarte impresionat de eforturile lui Pliniu cel Tânăr de a-i face pe plac. Desigur, tratamentul depinde și de averea și rangul scriitorilor plasați pe

toate treptele scării sociale, de la umili și marginali ca Horațiu, fu de libert, sau Marțial, hispanic, fără meserie sigură, dependent de protecția mai-marilor zilei, la oameni cu stare, intimi ai împăraților ca Seneca, dascăl și consilier al lui Nero, sau membri ai senatului și înalți demnitari ca Tacit și Pliniu cel Tânăr, consuli și guvernatori de provincii. În funcție de atașamentul lor la cauza imperială, literații au încercat diverse poziționări, de la obediență la contestare, de la susținere activă la refuzul angajării.

Raporturile dintre împărați și scriitori au fost tratate până acum mai ales în articole cu privire la conexiuni particulare, ca aceea dintre Augustus și Vergiliu, și în capitole din volume cu problematică specifică, vizând de pildă opoziția la sistemul imperial. O amplă sinteză oferă studiul lui Henri Bardon *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien* (1940), care cercetează creațiile proprii ale suveranilor și influența literară exercitată de ei. Ca și aceea a exegetului francez, lucrarea de față are în vedere succesiunea primelor trei dinastii imperiale, Iulio-Claudianii, Flavienii, cei dintâi Antonini, fără a-i lua în discuție pe succesorii cosmopolitului Hadrian, după domnia căruia s-a produs un declin al literaturii latine urmat de prevalența elenismului la Roma. În ce ne privește, nu ne-am concentrat asupra principilor, ci a scriitorilor, examinând pasajele din operele lor despre conducătorii pe care i-au cunoscut nemijlocit. Nu apar decât rareori și doar tangențial mărturii despre legătura personală cu aceștia, confesiunea de tip autobiografic nefiind practică în epocă. Există însă numeroase referiri la cezari în scrieri de factură diferită. Uneori e vorba de dedicații, alteori, de corespondența oficială cu împărații ori de compoziții consacrate integral acestora, panegirice sau pamflete împotriva lor. Cel mai adesea, considerațiile respective sunt inserate în opere cu caracter științific sau propriu-zis literare: bucolice, ode, elegii, epode, satire, epigrame, poeme didactice, epopei, consolații, enciclopedii, biografii. Pentru a lua doar un exemplu de integrare organică, notabil este cel din *Eneida*, în care se întrepătrund mitul, istoria și actualitatea.

În abordarea vergiliană, legenda descinderii pe pământ italic a fugarilor descumpăniți de la Troia este marcată, în momente-cheie, de scene anticipative, vise și profeții, care anunță istoria măreață a romanilor culminând cu epoca lui Augustus. Înfăptuirile de seamă ale principatului oferă astfel o promisiune a gloriei în clipe de restriște, menționarea lor capătă sens în ansamblul epic, fără a constitui un simplu adaos circumstanțial.

Ne-au interesat mai ales opiniile scriitorilor privitoare la principii cu care au avut de-a face, ceea ce explică și absența unui capitol dedicat lui Suetoniu: biograful a scris pe larg despre cei doisprezece cezari anteriori, de la Iulius Caesar la Domițian, dar nu și despre Hadrian, căruia i-a servit drept înalt funcționar, secretar responsabil de corespondența imperială. Tot astfel, din opera lui Tacit nu ne-au reținut atenția *Analele* tratând perioada de la Augustus la Nero, ci *Agricola*: biografia socrului istoricului, cu accent pe relația sa tensionată cu Domițian, include numeroase reflecții asupra incapacității senatului, din care a făcut parte autorul însuși, de a contracara samavolnicia suveranului. Evidențierea referirilor la împărați, iar nu a absenței lor face să nu apară în volum un capitol despre Tibul, care nu l-a pomenit niciodată pe Augustus în elegii, indiferent dacă omisiunea se explică printr-o alegere estetică sau prin apartenența poetului la cerul lui Messala, alternativ celui oficial al lui Mecena. De asemenea, nu ne-am ocupat de Persius, care nu l-a numit pe Nero în satirele sale cu tematică generală despre vicii omenești eterne, chiar dacă unii comentatori l-au scotit pe poetul de orientare stoică un opozant al regimului și au descifrat în dialogul dintre elev și preceptor din satira a doua aluzii la legătura lui Nero cu Seneca.

Analiza noastră a pornit de fiecare dată de la pasajele referitoare la suverani din operele scriitorilor investigați. Singura excepție ar fi capitolul despre poetul Cornelius Gallus, victima lui Augustus, și despre istoricul Cremutius Cordus, victima lui Tiberius. Scrierile celor în cauză s-au pierdut sau au fost condamnate la distrugere, astfel că nu există o mărturie

personală cu privire la relația cu principii. Pentru a-i evoca, am recurs însă la mijlocirea altor autori incluși în lucrare: Vergiliu și Ovidiu, în cazul lui Gallus, Seneca și Tacit, în cazul lui Cremutius. Observațiile lor asupra cărturarilor persecutați le nuanțează propria atitudine față de împărații respectivi. De pildă, răsucirea lui Vergiliu, care face din amicul Gallus un personaj al *Bucolicelor*, dar renunță să-l mai elogieze în *Georgice*, în pofida intențiilor inițiale, semnifică și apropierea tot mai accentuată a poetului originar din Mantova de pozițiile augustane. Pe de altă parte, cuvintele frumoase ale lui Ovidiu despre Gallus, supus blamului public după ce a căzut în dizgrația lui Augustus, anunță oarecum deteriorarea situației la Curte a celui ce va fi surghiunit la Tomis. Zugrăvind prigoana lui Tiberius împotriva lui Cremutius Cordus, Seneca și Tacit au implicat în vedere manifestările despotilor contemporani, Nero și Domițian. De altfel, Seneca glorifică sinuciderea istoricului ca formă de rezistență la tiranie, pentru ca apoi să-și pună și el capăt zilelor în chip demn.

Nu am rămas însă întotdeauna într-un cadru limitativ și nu am aplicat mecanic criteriile. De pildă, nu am analizat doar satirele lui Iuvenal consacrate lui Domițian și lui Hadrian, despre care s-a presupus că l-au condamnat la exil. Trecerea în revistă a pasajelor cu trimitere la suveranii anteriori confirmă atitudinea critic-amuzată a poetului, iar nu resentimentele unei eventuale victime. În cazul lui Pliniu cel Bătrân, relația personală cu Titus, camaradul de arme din tinerețe ajuns asociat la domnie al lui Vespasian, iese în evidență în tabloul de ansamblu al celorlalți împărați surprinși în treacăt în *Istoria naturală* cu trăsăturile lor definitorii. În completarea capitolelor închinat lui Seneca și Lucan, am cercetat paginile lui Tacit despre moartea acestor ilustre victime ale lui Nero. Sfârșitul dramatic al autorilor constrânși să-și ia singuri viața ca urmare a pretensei sau realei implicări în conspirația lui Piso încheie interacțiunea lor cu un despot. În același timp, notațiile lui Tacit despre intelectualii de renume uciși dintr-o pornire dictatorială susțin raportarea istoricului la tiranie,

refuzul său de a sfida răul cu o temeritate sortită eșecului. Să nu uităm, în biografia lui Agricola, poate cea mai confesivă dintre scrierile discutate, când laudă purtarea onorabilă, dar nu eroică a socrului său față de un autocrat, Tacit își apără propria opțiune de evitare a confruntărilor zadarnice spre a-și asigura supraviețuirea.

Dintre lipsurile inerente lucrării noastre, unele sunt pricinuite de accidentele transmiterii textelor antice. Pierderea secțiunii despre Augustus din scrierea lui Titus Livius *De la fundarea Romei* ori a celei despre Domițian din *Istoriile* lui Tacit ne-a privat de mărturii prețioase asupra principilor. În alte cazuri, am operat o selecție de gust. Dintre producțiile poeților de curte servili nu ne-am oprit la cele alcătuite de Calpurnius Siculus și Statius, căci ni s-a părut că examinarea creației lui Marțial, superioară valoric, este suficientă pentru a demonta mecanismul encomiastic. Aceasta cu atât mai mult cu cât, contemporan cu Titus, Domițian, Nerva și Traian, epigramistul a recurs de fiecare dată la preamărirea suveranului actual asimilat zeilor și la defăimarea unui predecesor învinuit de toate păcatele, ponegrindu-l astfel tot atât de mult pe Domițian după moarte pe cât l-a proslăvit în timpul vieții.

În general, am preferat o ordonare cronologică, insistând asupra schimbărilor de atitudine ale literaților în împrejurări noi ale existenței lor, mutațiiacompaniate de opțiuni tematice diferite. De pildă, poeții din preajma lui Augustus s-au afirmat inițial prin opere lipsite de gravitate, pentru a trata ulterior problemele mari ale Romei din perspectiva principelui. De la poezii pastorale Vergiliu a trecut, sub privegherea lui Mecena, la imnul pământului italic din *Georgice* și la epopeea care transpune literar proiectul ideologic augustan de revigoare a Cetății prin întoarcerea la valorile morale și religioase tradiționale. Horațiu a fost rezervat față de Octavian în satire și epode, recunoscându-i doar meritul de a fi pus capăt războaielor civile. Ajuns familiar al lui Mecena, el a scris lucrări oficiale ori de comandă, cântecul în onoarea divinităților Cetății și odele de slăvire a victoriilor raportate de nepoții

lui Augustus asupra triburilor germanice. Admirator al farmecelor feminine, Propertiu a ezitat multă vreme să dea ascultare îndemnurilor lui Mecena de a compune poeme de factură epică și de a aborda teme cetățenești. În ultimul lui volum, închinat locurilor sacre ale Romei și tradițiilor naționale, el a susținut familia conservatoare și valorile etice promovate de Augustus. După ce s-a impus prin elegii de dragoste frivole, Ovidiu a alcătuit creații adecvate programului de restabilire a datinilor și de asanare morală a societății: *Metamorfozele*, încheiate prin apoteoza lui Caesar și glorificarea întemeietorului principatului, și *Fastele*, care consemnează datele importante ale domniei lui Augustus, celebrând restaurarea templelor și instituirea unor ceremonii. În surghiun, poetul, care nădăjduia să i se ridice pedeapsa, a contribuit prin versuri omagiale la instituirea cultului imperial. Transformări spectaculoase au avut loc și în viața și opera unor scriitori de mai târziu. Trimis în exil de Claudius, Seneca l-a ridicat în slăvi în consolația adresată unui libert al principelui din dorința de a obține revocarea sentinței, însă l-a acoperit de ocări în pamfletul din *Apokolokyntosis* după asasinatul comis de Agrippina. În epopeea sa deschisă prin omagiul lui Nero, Lucan a zugrăvit neutru înfruntările civile în primele cânturi cât timp se afla în grațiile împăratului, însă după ce acesta s-a întors împotriva lui, indispus de popularitatea poetului, l-a atacat aprig pe Iulius Caesar, înaintașul tuturor dictatorilor Romei.

Utilă pentru a urmări evoluțiile individuale ale autorilor, dispunerea cronologică poate înlesni și sesizarea unor trăsături generale ale epocii. O astfel de prezentare sugerează, de pildă, că libera expresie a scriitorilor a fost îngăduită pe măsura întăririi puterii personale a suveranilor, fie ei răi sau buni. Indiferent dacă e vorba de stăpânirea fastă a lui Augustus, pacificatorul Romei, de tiraniile dezastruoase ale lui Nero și Domițian ori de domniile noilor împărați buni, Antoninii, concentrarea autorității în mâinile unei singure persoane pare a implica restrângerea capacității intelectualilor de a se pro-

nunța în chestiuni de interes public. Un caz relevant ar fi cel al lui Pliniu cel Tânăr. După ce a asistat la nelegiuirile lui Domițian, epistolierul ajuns guvernator al Bithyniei s-a dovedit obedient față de Traian chiar dacă acesta nu i-a cerut o astfel de supunere. Dincolo de slăbiciunile unui caracter ezitant și timid, se întrevede fragilitatea poziției omului de litere în raport cu deținătorul puterii.

În deschiderea lucrării noastre figurează o secvență care nu îi aparține, ci doar o anunță. Apărător al vechilor rânduieli împotriva tendințelor despotice ale lui Antonius, Cicero poate fi socotit un precursor al autorilor studiați, el interferând în chip dramatic, la sfârșitul republicii, cu un potențial autocrat.

Cuvintele împotriva armelor

După asasinarea lui Iulius Caesar la 15 martie 44 a.Chr. agonia republicii romane s-a precipitat, deși forma tradițională de guvernământ a supraviețuit până în 27 a.Chr., când Augustus a fost distins cu titlul de principe. Cicero nu pare să fi fost implicat în această crimă, chiar dacă Brutus, cel mai de seamă dintre complotiști, i-a strigat numele agitând pumnalul după săvârșirea omorului. În schimb, el a jucat un rol activ în evenimentele tulburi din perioada imediat următoare, cea a luptei pentru putere dintre Marcus Antonius, consulul în exercițiu, și Octavian, nepotul lui Caesar. Într-o încercare de coalizare a rezistenței senatoriale împotriva tendințelor autocratice ale lui Antonius, oratorul a ținut între 2 septembrie 44 și 21 aprilie 43 a.Chr. cele paisprezece discursuri cunoscute sub numele de *Filipice*, trimitând la cuvântările lui Demostene menite să-i îmbărbăteze pe atenienii amenințați de planurile de cucerire ale lui Filip II al Macedoniei. Cum reiese și din corespondența sa particulară¹, Cicero era convins că, după moartea dictatorului, tirania supraviețuia prin acțiunile discreționare ale lui Antonius. Mereu învinuit pentru șovăielile lui din timpul confruntărilor dintre Caesar și Pompei, el a arătat o hotărâre și o consecvență vecină cu obstinația în susținerea cauzei republicii periclitată. Tentativa sa mereu reînnoită de a obține din partea senatului ezitant condamnarea lui Antonius ca inamic public putea aminti

1. Vezi, de pildă, *Scrisori către Atticus*, XIV, 9, 14.

perseverența maniacală a lui Cato Maior de a cere mereu distrugerea Cartaginei oricare ar fi fost obiectul deliberărilor publice. Intervenția din *Filipica* a VII-a în mijlocul unor discuții cu privire la chestiuni edilitare, la starea vistieriei ori la sărbătoarea Lupercaliilor este relevantă în acest sens: „Ni se cere astăzi părerea, senatori, despre lucruri neînsemnate, dar, poate, necesare [...]; mintea mea, ocupată cu griji mai mari, se abate mereu de la dezbateră de astăzi. [...] De ce nu vreau pace? Pentru că este rușinoasă, pentru că este primejdioasă, pentru că este imposibilă“ (VII, 1, 3)¹. În fapt, cu toate eforturile stăruitoare ale lui Cicero, Antonius a fost declarat *hostis* abia în 26 aprilie, după ce pierduse lupta decisivă de la Mutina în 21 aprilie 43 a.Chr. La doar câteva luni de la rostirea ultimei *Filipice*, lucrurile au luat o turnură neașteptată: foștii adversari Octavian, Antonius și Lepidus și-au reunit forțele în cel de-al doilea triumvirat la 11 noiembrie 43 a.Chr. Acordul a avut consecințe nefaste pentru Cicero, al cărui nume figura printre primele pe lista proscrișilor aleși dintre cei mai aprigi inamici ai triumvirilor, el fiind executat în 7 decembrie 43 a.Chr. De altfel, presentimentul morții străbate discursurile împotriva lui Antonius de la un capăt la altul. Ultimul paragraf din *Filipica* a II-a, singura nepronunțată în public, postulează solemn că nici un sacrificiu nu este prea mare pentru salvarea libertății: „Tânăr, am apărat republica, bătrân, nu o voi părăsi; am disprețuit săbiile lui Catilina, nu mă tem de ale tale. Mi-aș da, cu multă plăcere, chiar viața, dacă prin moartea mea ar putea fi restabilită libertatea Romei, pentru ca durerea poporului roman să facă odată ceea ce de mult se căznea să înfăptuiască“ (II, 46). Mai târziu, în *Filipica* a XII-a, autorul încredințat că o pace cu Antonius ar constitui doar un pact al sclaviei le arată celor dispuși să accepte rușinoasa înțelegere urmările ei catastrofale:

1. Cicero, *Filipice. Discursuri împotriva lui Marcus Antonius*, traducere de Dumitru Crăciun, studiu introductiv de G. Guțu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968.